

"समाज परिवर्तनामध्ये बौद्ध धर्माचे योगदान"

सीमा दि. बनसोडे^१, प्रा.डॉ. व्ही. एस. शिंदे^२

^१एम.ए., एम.फील

^२एम.ए.पीएच.डी, सहसंचालक, डेक्कन कॉलेज अभिमत विद्यापीठ, पुणे.

प्रस्तावना :-

कर्मकांड, गुलामगिरी, विषमतेवर आधारित ब्राम्हणी धर्मापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी तथागत गौतम बुद्धांनी बंड करून समतेवर आधारित धम्माची स्थापना केली. मानव व समाजाच्या दुःखाची कारणे शोधली. त्यानंतरच त्यांनी आर्य आष्टांगिक मार्ग सांगितला. हा आष्टांगिक मार्ग म्हणजेच विषमतेने ग्रासलेल्या समाजासाठी परिवर्तनाचे प्रवाही हत्यार आहे. आष्टांगिक मार्ग म्हणजे सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक अजिविकास, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती व सम्यक समाधी होय. दुःखापासून मुक्तीसाठी बुद्धांनी जगाला पंचशील तत्त्वाचा म्हणजे सहअस्तित्वाचा संदेश दिला. याकाळी सम्राट अशोकांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. धम्माचा स्वीकार करून जगभर धम्मप्रचार व प्रसार केला. ज्या-ज्या देशांनी धम्म स्वीकारला ते सर्व देश प्रगतीच्या टोकावर पोहोचले आहेत. सम्राट अशोकाने धम्म स्वीकार केला अन जगभर तो पोहोचवला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी परिवर्तनादी धम्माच्या प्रसारासाठी हिंदू धर्माचा त्याग करून लाखो अनुयायांसह धम्म दीक्षा घेतली. धम्म दीक्षा घेऊन नवीन जगण्याची विचारसरणी अवलंबली. लाखो बौद्ध बांधवांनी व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात सामाजिक क्रांती केली.

समाजाने भौतिक प्रगती केली. परंतु नैतिक पातळी घसरते आहे. बुद्धांच्या गतिवादाने म्हणजे 'सर्व प्रवाही आहे' या सिद्धांताने जगाकडे पाहण्याचा वेगळा दृष्टिकोन निर्माण झाला. बाह्य जग हे बदलणारे आहे, या तत्त्वाला मान्यता मिळाली. बुद्धांपूर्वी आत्मा आणि शाश्वतवादी जग हे बदलणारे आहे, हे त्यांना मान्यच नव्हते. या जगात शाश्वत असे काही तरी आहे, त्यामुळेच बदल घडतो अशी त्यांची श्रद्धा होती. उलट बुद्धांनी जग हे बदलता येते असा विचार पटवून दिला. बुद्धांच्या गतिवादाचा सिद्धांत आजच्या समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी उपयुक्त असा आहे. समाजातील विषमतेचे कारण व्यवस्थेसोबतच त्यांच्या जगण्यातील परंपरेशी आहे. धम्म व्यक्तीगत जीवनातील आचारावर जसा भर देतो, तसा समाजाला परिवर्तनशील करण्यासाठी सम्यक दृष्टी व सम्यक संकल्प कर्मावर भर देतो. गतिवाद मानणारा बुद्ध 'बहुजनांचे हित व बहुजनांचे सुख' हीच इष्टानिष्टतेची कसोटी मानतो. सांस्कृतिक, सामाजिक क्षेत्रात समता प्रस्थापित करण्यासाठी धम्म तत्त्वांचे हत्यार पाजळून ठेवण्याशिवाय पर्याय नाही.

विचार हा प्राथमिक व अंतिम 'वास्तव' आहे. बुद्धदर्शन व हेगलच्या तत्त्वप्रणालीमध्ये सारखेपणा दिसतो. परंतु योगाचर तत्त्वज्ञानामधील विचार (विज्ञान) हा ग्यात्मक व अभौतिक आहे. परंतु, गौतम बुद्ध व हेगल मात्र 'विचार' ही अंतिम वास्तवता आहे, असे मानतात. ज्या समाजांची उभारणी विचारांच्या पातळीवर केली जाते तो समाज आणि समाजरचना प्रगतीशील असते. तंत्रज्ञानाच्या जगातही समाजात नवी विषमता निर्माण होताना दिसत आहे. समतावादी समाजरचनेसाठी गौतम बुद्ध यांचा धम्म हा परिवर्तनाचे प्रवाही हत्यार आहे.

बौद्ध धर्म जीवनाकडे खुलेपणाने आणि अशाप्रकारच्या प्रायोगिक प्रवृत्तीने पाहतो. ज्यात दावे आणि परीप्रेक्ष्य प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या व अनुभवाच्या प्रयोगशाळेत तपासले जातील. याप्रमाणे त्याचे दिग्दर्शन आधुनिक विज्ञानाच्या दिग्दर्शनापेक्षा वेगळे उरत नाही. विज्ञानात जसा निष्कर्षाना तात्पुरती मांडणी मानून त्यात पुढे सुधारणा करण्याचा वाव असतो, त्याप्रमाणे बौद्ध धर्मातसुद्धा कोणतेच निष्कर्ष 'अंतिम सत्य' मानलेले नाहीत.

बौद्ध परंपरेने आपली अंतर्दृष्टी संरचनात्मक आणि संस्थात्मक पातळ्यांवरसुद्धा वापरण्याची गरज आहे. बौद्ध धर्म व्यक्तीच्या जाणिवेला मुक्त करण्याच्या उद्देशाने विश्लेषण आणि समाधीचे प्रयोजन करतो त्याची याबाबतची मान्यता अशी की, व्यक्तिगत जाणीव ही अहंभावाने भरली असल्यामुळे ती दुःखाचा स्रोत आहे मात्र ती प्रज्ञा आणि करुणेने 'एकपणा' या जाणिवेमध्ये बदलात येऊ शकते. या

बदललेल्या जाणिवेने व्यक्ती ही साहजिकच दुःख हिंसा, गरिबी, युद्ध यांसारख्या सामाजिक वैगुण्यांपासून परावृत्त होईल. पण त्यातून ती प्रचलित संरचनात्मक व संस्थात्मक वैगुण्यांशी संघर्ष करायला संघटितपणे सरसावेल अशी आशा करता येणार नाही.

मन जेव्हा इंद्रिय विलायास स्पर्श करते तेव्हा शरीरात संवेदना निर्माण होते. ती सुखद असल्यास लोभ व दुःखद असल्यास द्वेष निर्माण होतो. परिणामी मानव दुःखी होतो. या पंचइंद्रिया व्यतिरिक्त मनसुद्धा एक इंद्रिय आहे. मनात जेव्हा चिंतन चालते ते सुखद असेल तर लोभ व दुःखद असेल तर द्वेष निर्माण होतो, हे सुध्दा भासमान सत्य आहे. ज्या-ज्या वेळी मनात काही उठते त्या-त्यावेळी शरीरावर संवेदना जागते हा निसर्गाचा नियम आहे. ज्यावेळी संवेदना जागतात, तेव्हाच त्याविषयी लोभ किंवा द्वेष निर्माण होतो.

बुद्धांनी या रोगाला ओळखले म्हणून या संवेदनाविषयी राग व द्वेषच निर्माण न होण्यासाठी लुप्त झालेली भारताची महान विपश्यना साधनेची कृती शोधून मानवजातीला दुःखातून मुक्त करण्याचा मार्ग दाखविला. आपल्या शरीरात अनेक प्रकारच्या संवेदना जागत असतात. त्या मनात राग, लोभ, द्वेष निर्माण होऊ नये, म्हणून मनाला एकाग्र करणे आवश्यक आहे. सारा खेळ नाचा आहे. मनातूनच कर्माचा प्रारंभ होतो. मनातूनच त्याचा परिणाम भांडण्यास प्रारंभ होतो. पाप पुण्याचे फळ मिळणे सुरु होते. बुद्धांनी या नैसर्गिक सत्याची स्थापना करताना म्हटले आहे की, मनाच्या या चेतनेसच कर्म मानतो. वाचिक आणि कार्याक कर्म हे केवळ चित्तांच्या चेतनेची संतान आहेत.

खरा विपश्यी या सत्यास अनुभूतीद्वारेच जाणून त्याचा स्वीकार करतो. परिणाम 'पाप-पुण्याचे काहीच फळ नसते.' या नास्तिकांच्या खोट्या विधानापासून स्वतःस वाचवू शकतो. आज समाजमन अस्वस्थ आहे. लोक कर्मकांडाच्या मार्गे लागून आपला वेळ वाया घालवून दुःखी होत आहेत. त्या सर्व दुःखी मानवजातीस दुःख मुक्त होण्यास केवळ विपश्यनाची मदत करू शकते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२५ व्या जयंतीनिमित्त ब्रिटिश संसदेत आयोजित करण्यात आलेल्या या विशेष समारंभात अत्यंत प्रतिष्ठित अशा व्यासपीठावर लॉर्ड पटेल, श्री गुरु रविदास, ग्लोबल ऑर्गनायझेशन फॉर इक्वल राईट्स संस्था, रमेश क्लेअर, अध्यक्ष, सरचिटणीस यांचेही मी आभारत मानते.

संपूर्ण जगात आज विविध भागांत अत्यंत तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण झालेली असताना, या टप्प्यांवर डॉ. आंबेडकर यांचा स्मरण सोहळा आयोजित करणाऱ्या आयोगकांचेही मी अभिनंदन करते. बाबासाहेबांचे थोर विचार, त्यांची व्यापक दृष्टी, महिलांच्या हक्कांसाठी त्यांनी सातत्याने दिलेला लढा यामुळेच महाराष्ट्राच्या बीड जिल्ह्यासारख्या मागासलेल्या, दुर्गम प्रांतातून आलेल्या माझ्यासारख्या महिलेला आज तुमच्यासमोर उभे राहून माझे विचार मांडण्याची संधी मिळाल्याबद्दल बाबासाहेबांना मी अभिवादन करते. अन्यथा मला अशी संधी मिळण्याची कल्पनाही करणे, हे अशक्यप्रायच होते. जातीभेद, अंधश्रद्धांचे ओझे शिरावर बाळगलेल्या समाजातील तळागाळाच्या लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी बाबासाहेबांनी सातत्याने लढा देऊन आधुनिक भारताच्या निर्मितीसाठी कायम प्रयत्न केले. अशा या बाबासाहेबांनी दिलेल्या योगदानाबद्दल मी तुमच्यासमोर नम्रपणे बोलू इच्छिते.

बाबासाहेब हे केवळ तळागाळातील लोकांचे किंवा समाजातील दबलेल्या लोकांचेच मसीहा नव्हते, तर मानवी हक्कासाठी जागतिक स्तरावर लढा देण्याकामी त्यांनी आपले अवघे आयुष्यच पणाला लावले. याकामी त्यांनी आपली अतुलनीय कामगिरी आपल्या कार्याने सिध्द केली. त्यांनी तशी व्यापक दृष्टीही होती, यात संशय नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर ब्रिटिश आणि अमेरिकी मुक्त विचारांचा मोठा पगडा होता. मुंबई विद्यापीठून पूर्ण केलेले पदवी शिक्षण, १९१३ ते १९१६ दरम्यान कोलंबिया विद्यापीठातून मिळवलेली राज्यशास्त्राची डॉक्टरेट, त्यानंतर 'लंडन स्कूल ऑफ कॉमर्स अँड इकॉनॉमिक्स' मधून प्राप्त केलेली आणखी एक डॉक्टरेट.. त्यानंतर मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र आदी विषयांत ते असधारण गुणवंत ठरले.

भारताची स्वातंत्र्य एक निर्णायक, अंतिम टप्पा, ही बाब एक तज्ज्ञ म्हणून ते जाणत होते. परंतु निष्पक्ष, कार्यक्षम अशा ब्रिटिश राजवटीत भारतीय समाज व्यवस्था सुधारण्याकामी बाबासाहेबांना अधिक रस होता. समाजाप्रती बाबासाहेबांचा दृष्टीकोन काय होता ते मी त्यांच्याच शब्दांत उद्धृत करते. 'एक आदर्श अशी समाजरचना सातत्याने फिरती, बदलती असली पाहिजे. आदर्श समाजरचनेत अनेक हितसंबंध सावधपणे विभागले गेले पाहिजेत,' त्यांची माहिती दिली गेली पाहिजे. थोडक्यात, समाजात प्रवाहीपणा असला पाहिजे. हा मुद्दा म्हणजे बंधुभाव, ज्याचे दुसरे नाव लोकशाही, परंतु लोकशाही केवळ शासनाच्या, सरकारच्या स्वरूपा असू शकत नाही. लोकशाही हा समाजात परस्परांना जोडणारा महत्वपूर्ण घटक मानला पाहिजे. दुसऱ्यांप्रती आदरभावना, आपलेपणा त्यामधून ध्वनित व्हायला हवा.

बाबासाहेबांचा 'जन्मदिन' हा 'ज्ञानदिन' म्हणून साजरा करून संयुक्त राष्ट्रांनी बाबासाहेबांचा आदरपूर्वक सन्मान केला. भारतीय समाजातील सर्व प्रकारचे भेदभाव नष्ट करण्यासाठी बाबासाहेबांनी जे महत्वपूर्ण योगदान दिले, त्याचा गौवर करण्यासाठी हीच संयुक्त राष्ट्रांनी हे महत्वपूर्ण पाऊल उचलले, यात शंका नाही.

कामगार सुधार कायदा, बहिष्कृत गटांना समाजात सामावून घेऊन त्यांना बळ देणे, सर्वांना शिक्षण आदी क्षेत्रात बाबासाहेबांनी केलेल्या उल्लेखनीय कार्यांवर जगभरातील सर्व राष्ट्रांनी मान्यतेची मोहोर उमटवली आहे.

त्यांचे अतुलनीय कार्य आणि त्यांची देशभक्ती यामुळे ते भारतातच नव्हे, तर संपूर्ण विश्वातील लोकांसाठी एक आदर्शवत ठरले. भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतर बाबासाहेबांनी राष्ट्र उभारणीसाठी केलेल्या असाधारण कार्यावर त्यांच्या योगदानावर अजूनही व्यापक चर्चा सुरु असते, संशोधन सुरु असते, ही बाब उल्लेखनीय ठरते.

बाबासाहेबांनी सामाजिक-राजकीय विषयांवर सखोल अभ्यास करून त्यासह अनेक मुद्यांवर आपले गाढे मतप्रदर्शन केले आहे. त्यांचे हे विचार अजूनही अत्यंत सुयोग्य असून त्याकडे लक्ष देण्याचीही नितांत आवश्यकता आहे. मात्र दुर्दैवाने जातीभेद आणि भेदभावांमुळे समाजात अजूनही, अत्याचारांचे सत्र सुरुच आहे. मानवी हक्कांसाठी अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था काम करीत असतात. अशा संस्थांनी या गोष्टींकडे लक्ष द्यावे, असे माझे त्यांना आवाहन आहे. जागतिक स्तरावर अशाप्रकारे सकारात्मक दबाव आला की, परिस्थिती सुधारेल, असे वाटते.